

ղապարել փորձած է, եւ եղած են ծայրայեղութիւններ՝ շատ մեծ թուով: Մեր ակնարկածը սահայն այս դպրոցին ամբողջ ուղղութիւնը չէ, այլ անոր միայն մեկ կետը: Այս նախնիք տեսնելով որ յս լեզուին կազմութեան մէջ ամենամեծ դեր կը խաղան նախդիրները (օր. dia-, eri-, kata-, para-, sin- եւն) եւ հայ լեզուի թերութիւն մը նկատելով այսպիսի կազմութեանց փոքր քանակը, եւ չենք դիտեր թէ գիտութեան ինչ պահանջ մ'ալ զդացած ըլլալով՝ ձեռնարկած են հայ լեզուն օժատել այնպիսի նախդիրներով, որով հայ բառերը վանկ առ վանկ կը նոյնանային յունականաց հետո: Այս ձեռնարկը կատարուած է, բայց ծայրայեղութիւնը չհաջու չհաշու ելով՝ ընդհանրապէս գոնէ բանաւոր կերպով: Անոնք չեն փորձած կերպով մ'օրինակել յոյն նախդիրներն ու մասնիկները, այլ դտած են կամ ստեղծած հայ լըլաւ մէջ անոնց համազօրներ (յաճախ այլեւայլ բառերու արմատներ, ինչպէս ուրիշ, ներ, լար եւն, թէ եւ ոմանց ծագութը մութ կը մնայ), եւ այսպէս գոնէ հայ տարրներով կազմած են այն անթիւ նորակերտութիւնները, որոնց շատերն ի հարկէ աւելորդ էին: Անցած են ծայրայեղութիւնք, մոռցուած է այդ տարօրինակ ուղղութիւնը որ ժողովրդեան համար անիմանալի հայերէն մը կը յօրինէր, հայ լեզուն շարունակած է իւր զարդացումը: Բայց անկէ մնացած է օգուտ մ'ալ թէ մեր բառամթերքին եւ թէ մեր նոր պիտոյից համար, եւ մենք յաճախ կ'օգտագործենք ճշգիւ այն բառակազմիկ նախդիրները: Արդառունեան, ներածունեան, արորագրունեան, բայց առունեան, արամագրունեան, — յիշելու համար քանի մը բառ —, յօրինուած են այն դպրոցէն յիշեալ ուռահայից մէջ, բայց կը շարունակին իրենց գոյութիւնը նաեւ այսօր: Մենք այս կետը շեշտեցինք միայն իրը աղացաց այն կետին համար թէ ինչ որ նախնիք կրնացին ընել — ամբողջ լեզու մը նորակերտել՝ յաճախ ի զուր տեղ, — հայ լեզուի տարրներով, մենք ալ նոյնը կրնանք ընել հայ տարրներով քանի մը մասնիկներու եւ աւարտներու նկատմամբ, համեմատութեամբ անոնց բրածին՝ աննշան թուով բառակերտութեանց համար:

(Ծարունակելու:)

Հ. ՏԱՇԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԻՐԻ ՕՐԱԳՐԻՑ

(Ծարունակութիւն:)

Դ.

ԿՈՂՄՆ ՍԵՊԱԿԱԿ ԳՐԱԳՐԻՑ
= Վ. Ա. ՊՈՒՏՈՎԱԿԱԿ

Հայ մատենագրութեան մէջ մի քանի տեղ (Փաւատոս Բիւղանդ, Սերէսս, «Գիրք թղթոց») պատահում են «Սեպհական գունդ», «Կողմն Սեպհական գնդին» արտայայտութիւնները:

Ո՞րն է «Սեպհական գունդը», եւ ո՞ր երկիրն են համարնում մեր մատենագրիները «Կողմն Սեպհական գնդին» ասելով:

Որքան մեզ յայտնի է, հայ բանասէրներից առաջին անգամ Ալիշանն է այն կարծիքը յայտնել, թէ «Կողմն Սեպհական գընդին» Մարդպետական աշխարհն է կամ Մարդաստամը: Ալիշանն ըստ իւր սովորութեան, որ յաճախ ոչ վաստեր է ըերում եւ ոչ էլ որոշ աղբեւրներ յիշատակում, այս անգամ էլ մատնանշում է այս երկու տեղանունների նոյնութիւնն՝ առանց հիմնաւորելու: Սակայն եւ այնպէս փաստը մնում է փաստ, որ այս կարծիքն առաջին անգամ հրապարակ է հանել «Այրարատի» հեղինակը:¹

1901 թուականից յետոյ, երբ լոյս էր տեսել «Գիրք թղթոցը», Ալիշանի մերկ յայտարարութիւնն ապացոյցներ էլ ստանում: «Թղթոց» այս ժողովածուի յատուկ անունների ցանկը կազմող բանասէրն արդէն «Մարդպետական» բառի դիմաց փակագծում զնում է «Սեպհական գունդ», Զ. դարի հայ բարձրաստիճան մի հոգեւորականի գրիգորի անոււնու գանկը կազմող բանասէրն արդէն «Մարդպետական» կամ Սեպհական գնդին» (ընդգծումը «Գիրք թղթոց»ի յատուկ անոււնը ցանկ կազմողին է), նոյնը միեւնոյն լնդգծումով կրկնելով է. դարի սկիզբներում ապրող մի այլ եպիսկոպոսի թէ ողորոսի մասին: Իրեւ վկայութիւն մատնանշուած են ժողովածուի 70, 73, 76 և 81 էջերն առաջնի համար, իսկ 146, 151 ու 194 էջերը երկրորդի համար: Այսպիսով, բացի Ալիշանից, մի այլ բանասէր երեք անգամ շեշտել եւ 7 վկայութեամբ

1. Հ. Ալիշան, «Այրարատ», Անեստիկ 1890, էջ 420:

Հաստատել է յիշեալ երկու տեղանունների
նոյնութիւնը:

Ժամանակագրական կարգով երրորդ
հեղինակը, որ խօսել է Սեպհական գնդի
կողմի մասին, Հ. Հիւրշմանն է, որ այս
խնդիրը չօշափել է «Հին Հայոց տեղանուն-
ները» նշանաւոր աշխատութեան մէջ: Թէեւ
Հիւրշմանի գիրքը լոյս է տեսել «Գիրք թըդ-
թոցից» Յ տարի յետոյ, 1904 թուականին,
սակայն դժբախտաբար մէծանուն գիտա-
կանը չէ օգտուել «Թղթոց» ժողովածուից,
ուստի եւ այս կէտում թիւրմացութեան
մէջ է ընկել: Արա կարծիքով Հին Հայաս-
տանում չորս երկիր կայ «գնդերի» անուն-
ներով. —

1. Տանուտէրական գնդի,

2. Վասպուրական գնդի,

3. Սեպհական գնդի ու

4. Մարզպետական գնդի:

Զեռքի տակ չունենալով «Գիրք թըդ-
թոցից» յուշարարութիւններն, այլ եւ սխալ
մէկնելով Փաւասոս Բիւզանդի մէկ ու Սե-
րէսի երկու հատուածները՝ Հիւրշմանը
կարծիք է յայտնում, թէ «Կողմն Սեպհական
գնդին» պէտք է Տուրուբերանը լինի: Հինց
գնդին» պէտք է Տուրուբերանը լինի: «Սեպհական
նուիրել է Տուրուբերանին: «Սեպհական
գնդի երկիրը» Տուրուբերան տեղափոխելով՝
նա արգէն չէր կարող նոյնութեան թիւր
ան արգէն չէր կարող նոյնութեան թիւր
տական գնդի միջեւ, ուստի եւ վերջին
երկիրը համարում է առանձին երկիր եւ
գնում է չորրորդ տեղն այն երկիրների շար-
քում, որոնք կոչում էին «գնդերի» տ-
նունով:¹

Ն. Աղոնց «Հայաստանը Յուստինիա-
նոսի ժամանակ» գրքում (լոյս է տեսել
1908ին) անտես է առնում Հիւրշմանի կար-
ծիքը եւ վերադառնում Ալիշանի ու «Գիրք
թղթոց»ի բանասէրի զուգագրութեանը,
թէեւ իւր այս նախորդների անունը չէ տու-
իս: Նրա կարծիքով էլ Մարզպետական ու
Սեպհական համազօր՝ աշխարհապահական
Սեպհական համարութիւններ են: Սեպհական բառը
հասկացողութիւններ չեւ անուններ եւ անուններ
չին վասպուրական գնդի երկիրը
նոր ձեւն է, եւ Սեպհական գնդի երկիրը

յարաբերում է վասպուրական գնդի եր-
կիրն, ինչպէս մասն ամբողջին:²
Թէեւ Աղոնցը շեշտում է «սեպհական»
ու «վասպուրական» բառերի լեզուարանա-
կան նոյնութիւնը, թէեւ նրան յայտնի է,
որ ոչ միայն Մարզպատանի բնիկ իշխող-
ներն են մարզպետ կոչուել, այլ եւ վաս-
պուրականի տէրերն, այսինքն՝ Արծրու-
նիք³, սակայն եւ այնպէս նրա մտքով չէ
անցում, թէ արդեօք երկիր կամ կողմն
Սեպհական գնդին չէ կարող երբեմն հա-
մազօր լինել ոչ միայն Մարզպետական գնդի
կողմին կամ երկրին, այլ եւ վասպուրական
գնդի երկրին կամ կողմին կամ կարձ՝ վաս-
պուրականին:

Մեղ թւում է, թէ երկու վկայութիւն
կայ մեր մատենագրութեան մէջ, որոնք
հաստատում են մեր այս ընդարձակ
պնդումը: Սրանցից մէկը մէջ է բերում
նաև Հիւրշմանը, սակայն Սեպհական
գունդ=Տուրուբերան ասութիւնը նրան թոյլ
չէ տալիս ճիշտ հասկանալ յիշաստիած հա-
տուածը: Փաւասոս Բիւզանդի Ե. Կարլ. ԽԳ.
Դիլում, որտեղ պատմւում է Մեհրուժան
Արծրունու՝ Հայաստան արշաւելու եւ Մա-
նուէլ Մամիկոնեանի հետ ունեցած պատե-
րազմի մասին ասուած է.

«Գայր հասանէր (Մեհրուժան) ամե-
նայն բազմութեամբ զօրացն Պարսից յեր-
կիրն Հայոց եւ թողոյր զրանակ զօրացն
Պարսից ի զաւառին Կործէից եւ ինքն իւրով
սեփհականաւուն գնդան Հրոսին ժողովելով
մէկնէր զաւանէր յԱրեաց գնդէն: Կամէր
յանպատրաստից զազտ անկանել ի վերայ
Մանուէլի» . . .⁴

Մի անգամ մոլորուելով եւ այն սկզբ-

¹ Адонц. «Армения в эпоху Юстиниана», СИВ, 1908 стр. 318—320.

² Ադոնցի իրաւամբ նոյնացնում է «Գլխաւոր տէրն Արծրունուց եւ մարզպետ Միհրապուհին ու Ներշա-
պուհ Ռածրունուն: Հմմոն, Ղազարայ Փարսելուց պատ-
մութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Միհրութեանի եւ
Սարմատանցից, Տիգիս, 1904, էջ 71 եւ 45, 47, 75,
78, 86, այլ եւ Եղիշէ պատմութիւն Վարդանանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 51, 90, 147: Այսինքն զարգաւում է, որ Միհրապուհ ու Ներշապուհ միեւնույն անունն են: Գի-
տեր, որ Միհրապուհ անունը նախ քան Ներշապուհ մէկն հասնելի ունեցել է մի միջնորդ ձեւ՝ Մերշապուհ, որ պահէլ է Թավմա Արծրունաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 141: Այս լո-
ցուման ունենում ենք անուն հետեւեալ եռաստիճան
զարգուցմբ, Միհրապուհ՝ Միհրապուհ և Միհրապուհ և Ներշապուհ: ³ Փաւասոսի Բիւզանդացուց պատմութիւն
Հայոց, Հրատարակութիւն Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս, 1913, էջ 375—376:

բունքը դնելով, թէ Տուրուբերան=կողմն Սեպհական գնդին՝ Հիւրշմանը գրում է. «Մրանից պէտք է տարբերել Փաւասոս Բիւզանդի յիշած սեփիհական գունդը, որ այնտեղ լոկ նշանակում է «իւր անձնական=սեփական գունդը»:¹ Այս ինչ, երբ ընդունում ենք, որ «սեպուհական» բառը ծաղում է «վասպուրական» բառից, երբ տեսնում ենք, որ Վասպուրականի տէրը կոչում է մարդպետ=սեպհական գնդի պետ, ապա կարելի է եղբակացնել, թէ տուեալ դէպքում, երբ պատմում է Արծրունեաց մեծ իշխանի «Սեպհական գնդի» մասին, խօսքը վերաբերում է ոչ թէ նրա անձնական գնդին, այլ Վասպուրական գնդին:

Երկրորդ օրինակն աւելի ակներեւ է:

Թէողորս Ռշտունու առաջնորդութեամբ է. գարում հայերն ապստամբում են բիւզանդացւոց դէմ եւ հնազանդում արարներին: Կոստանդին կայսրը Հայաստան է արշաւում: Նրան հնազանդութիւն յայտնելու համար կայսեր մօտ են գալիս Հայաստանի շատ իշխաններ, բացի Ռշտունուց ու մերձաւոր համախոներից:

«Յայնժամ, պատմում է Սերէոսը, նզովեաց թաղաւորն եւ ամենայն զօրք իւր զՄուշտունեաց տէրն եւ լուծին զնա ի պատույ իշխանութիւնն եւ արձակեցին այլ այր փոխանակ նորա եւ խ այր ընդ նմա: Որ իրեւ չողան, հասին առ նա, կալան (զօրքն Ռշտունեաց) զնսա եւ կապեցին եւ ետուն տանել ի բերդն Բաղիչոյ եւ զոմանս ի կողիս Բզնունեաց: Եւ ինքն (Ռշտունին) չողաւ եմուտ յԱղթամար կողի եւ զօրացն կողմանցն այնոցիկ ետ հրաման՝ երթալ ամրանալ յիւրաքանչիւր գաւառի: Եւ էին ընդ նմա միաբան Վրացին եւ Աղուանն եւ Սիւնին, որք ըստ հրամանի նորա զնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս եւ ամրացան ինմին»:²

Ուրեմն չորս պլիստոր խմբեր կային ապստամբած.

1. Ռշտունիք, որոնց իշխանն ամրացել էր Աղթամարում,
2. Վրացիք,
3. Աղուաններն ու
4. Սիւնիք:

¹ „Davon zu unterscheiden sep'akan gund bei FB, das nur ‘das eigene Korps, bedeutet‘. H. Häbschmann, ibid. S. 254.

² Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն իշխակին, Վուկասեան մատենակարան, Թիֆլիս, 1912, էջ 226—227:

Յիշեալ խմբերի համաձայն էլ կայորը դրամասեր պէտք է ուղարկէր ըմբռոստացած վայրերն՝ ապստամբներին ձնշելու: Եւ իրօք, ինչպէս պատմում է նոյն մատենադիրը, —

«Արար արքայ զՄուշեղ Մամիկոնէից տէր՝ իշխան Հայոց հեծելոցն եւ արձակեաց զնա

[1] ի կողմն Սեպհական գնդին դ հաղարաւը: Նոյնպէս արձակեաց ի զաւրաց

[2] ի Վիրս եւ

[3] յԱղուանս եւ

[4] ի Սիւնիս՝ քակտել զնոսա ի միտրանութիւնէն»:¹

Վիրք, Աղուանք ու Սիւնիք, ուր զօրքեր են ուղարկուած, յայտնի վայրեր են: Ո՞րն է հապա «Կողմն Սեպհական գնդին», որտեղ իշխում էր ապստամբ Ռշտունեաց տէրը: Անշուշտ ոչ փոքրիկ Մարգաստանը կամ Մարգանտական զնդի երկիրը, քանի որ անվիճելի փաստ է, որ Ռշտունիք, Աղթամարն ու Բզնունեաց կզզիները Մարգաստանում չեն գտնուում, այլ Մարգաստանից գուրս, Վասպուրականում, Վասպուրականի ուրիշ մասերում: Աւստի կարծում ենք, որ չորս պատմական մասերում ենք յարձուած իշխանութիւնն անհարկելի կարգի վերոգրեալ զուգագրութիւնն անհարկելիորէն ապացուցում է, թէ «Կողմն Սեպհական գնդին» կարող է միայն «Կողմն Վասպուրական զնդին» նշանակել:

Սերէոսի յիշեալ հատուածի շարունակութիւնը նոյնի կրկնութիւնը լինելով՝ էլի մի անդամ հաստատում է մեր ասածը:

«Այլ զաւրքն նստէին չուրջ զնրքայիւ ի լեռնակողմանն եւ ի զաշտակողմանն: Իսկ (Վիրքն) թէպէտ առ ժամանակ մի ոչ կամեցան հնազանդիլ, սակայն յետոյ նուածեալ ի ծառայութիւն: Բայց յԱղուանն եւ ի Սիւնին եւ զունդն Սեփական ոչ հնազանդեցան, զորոց զերկիրն աւար տոեալ՝ տարան, զինչ զտին, եւ զարձան անդրէն առ արքայ:

Փակազծի մէջ արուած «Վիրք» բառը Սերէոսի բնագրում չկայ. մենք ենք աւելացնում: Սրանով կրկին մէջ տեղ է գալիս ապստամբների քառանուն ցանկը, որ ծանօթ է մեղ: Սրանցից երեքը չեն հնազանդուում եւ պատժուում են. յարաւեւ ըմբռոստներն են՝ Աղուանք, Սիւնին ու

¹ Սերէոս, էջ 227—228:

² Սերէոս, էջ 228:

Սեպհական գումարը: Ո՞վ կարող է լինել «ի ծառայութիւն» չորրորդը: — Անշուշտ եւ միմիայն վրացիք:

Ապստամբների քառանուն ցանկի վերականգնումը նորից ապացուցում է, թէ փոքրիկ Մարդաստանի մասին խօսք չի կարող լինել: Ապստամբում մեծազօր Սեպհական գումարը Վասպուրական գումարն էր, իսկ լայնատարած կողմն Սեպհական զնդին՝ Վասպուրականը:

(Ծարումակելիի:)

ԹԱԴԵՂՍ ԱԻԴԱԼԻԿԵԼԻ

Երևան, 22 Հոկտ. 1925:

Հ Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

ՀՅՅ ԳՐԵՐՈՒ ԶԵԽՍՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Տես ՀԱ. 1924, էջ 539.)

(Ծարումակութիւն:)

Ա. Յ. Յ.

Ամենահին ժամանակներէն արդէն երկարագրի մէջ տառիս ձախակողմեան կէտը ջնշուելով՝ մնացած էր միայն երկու կլրորակ. այսպէս կը դանենք նաեւ Հեթում Ա. Թագաւորի դրամի գործանագրութեան մէջ, ուր գրեթէ Յ թուառարակները կազմող միջին թեւը գծարութեան մէջ որոշ դժուարութիւն կը հաներ. ուստի դիւրութեան համար գրիները մտածած են նախ շինել մեծ կիսալուսին մը, յետոյ մէջ տեղէն գիծ մը քաշել, ուղիղ կամ ալեծածան: Աղջին գիծ մը քաշել, ուղիղ կամ ալեծածան: Ուղիղ ձեւով կ'ըլլայ թ, ալեծածան ձեւով թ. 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 19): Այսուհետեւ միջին գիծը կը յապաւուի եւ կը մնայ միայն կիսալուսինը: Հ ձեւով, ինչպէս կը մնայ միայն գիսալուսինը: Հ ձեւով, ինչպէս կը գտնենք Տեղորի 964 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 15), բայց ամբողջ տողին կը գտնենք Տեղորի 964 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 15): Բայց արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 15): Բայց այս երկուքն ալ բացառիկ բաներ են եւ յաջողութիւն չեն գտած:

Կորին ալ ամբողջ տողի վրայ: Ասոնց ուղիղ շարունակութիւններն են բոլորգիր յ. Եւ նօտր, ձեւերը, որոնց հնագոյն օրինակը կը գտնենք Կոդովութի 999 թուի ձեռագրին մէջ: Կայ եւ ասոր քիչ մը զարդարուն ձեւը ն, ինչպէս կը գտնենք Տուտերդուցն յիշատակարանին մէջ (Այրարատ, էջ 167) եւ այլուր:

Արդի ձեռագրին մէջ յ ունի միեւնոյն ձեւը եւ պոչն նետուածքով միայն կը տարբերի. մերթ պարզ յ ձեւով, մերթ ալեծածան իբր ա ձեւով, մերթ դէպի աջ երկարած եւ սիւնէն դուրս եւ լած, մերթ դարձած իբր շ եւ մերթ ալ տճկ: Օրին ձեւով, բոլորն ալ ստորնական:

Ն, ն, ն.

Երկաթագրի մէջ երկու ձեւ ունէր տառս. հորիզոնական գլխով եւ կեռ կտուցով: Առաջին ձեւին շարունակութիւնն է բոլորգիր Ա ձեւը՝ որ կը գտնենք գործածուած 8 անգամ երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ, մէկ անգամ ալ նոյնը թեք գլխով: Ասոնց մէջ երկու սիւները հաւասար են եւ կտուցը հորիզոնական գիծ մ'է: Այլուր այս ձեւը չկայ, եւ ինչպէս երկաթագրի, նոյնպէս եւ բոլորգրի մէջ կը խափանուի, ասպարզով թողելով կեռակտուց ձեւին: Ասիկա բոլորգրի մէջ կուտայ ն: Ասոր ալ տարբերակները քանի մը տեսակ են. նախ կայ երկու սիւները հաւասար ձեւով, ինչպէս է գր. Տուտերդուցն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167). աւելի յետոյ կը տարածուի հանհաւասարսիւներով ձեւը: Երկրորդ ունինք զարդացած կտուցով ձեւը. այսպէս՝ Կոդովութի 999 թուի ձեռագրին մէջ զրիշը սովորական ձեւով ն գրելէ յետոյ, կտուցին ծալրէն նոր հորիզոնական գիծ մ'ալ կ'երկարէ շ, Լ տառերուն սոքին պէս: Ասիկա կրնայ մասմէ անոր համար լլլալ որ նոյն գրութեան մէջ ձ տառն ալ, ինչպէս տեսանք, ջշտի ն տառին ձեւն ունի, եւ հետեւաբար կտուցի մեծութիւնը կրնար ըլլալ միջոց, տարբերելու համար այդ երկու գրերը: Ա. ելի յետոյ կտուցի այս ձեւն ալ կը խափանուի:

Ն տառէն երկու ուրիշ ձեւ ալ ունինք. նախ որորուն ձեւով՝ իբր ն, որ կը գտնենք Յ անգամ Կեշանույքի 1335 թուի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 26), երկրորդ՝ Հ ձեւով, որ կը գըտնենք մէկ անգամ Տեղորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Ծող., թ. 15): Բայց այս երկուքն ալ բացառիկ բաներ են եւ յաջողութիւն չեն գտած:

Արամեան օճով տառիս համար հնարուած է և ձեւը, որու մէջ կտուցը փոխանակ դէպի ձախ